

עורכים: ד"ר הראל חורב, ד"ר יוגב אלבז

כרך 15, גיליון מס' 1, 26 בינואר 2025

יום השנה לנפילת מבארכ:
התחרות על עיצוב דמותו בזיכרון הקולקטיבי המצרי
לימור לביא*

14 שנה חלפו מאז פרוץ ההתקוממות העממית שהובילה לנפילתו של חסני מבארכ לאחר 30 שנה בשלטון, אירוע היסטורי המוכר כ"אביב הערבי" של מצרים, אם כי בדיעבד, הוא לא הוביל למהפכה ממשית בסדרי השלטון לה קיוו המפגינים בכיכרות.¹ בדומה למראות המגיעים בשבועות האחרונים מסוריה עם נפילתו של בשאר אל-אסד, גם תמונותיו של מבארכ הושחתו בעת המחאה ההמונית נגדו ושמו הוסר מהמרחב הציבורי. נראה היה שהדימוי שמבארכ ביקש לעצמו – של אב הדואג לנתיניו, פטריוט השומר על יציבותה של מצרים, ומנהיג המוביל אותה לדמוקרטיה – התחלף בדימוי של "פרעה" מודרני שחתר להוריש את השלטון לבנו גמאל, שליט עריץ שהתעלם מצרכי האזרחים והתמקד בצבירת עושר וכוח אישי, ורודן מושחת שאחראי להפרת חירויות וזכויות אדם באמצעי דיכוי ואללימות.² אך למעלה מעשור מאז הדחתו, מקומות ציבוריים כמו בתי ספר ובתי חולים עדיין נושאים את שמו,³ וברחוב המצרי ניתן לשמוע קולות של חרטה וגעגוע לתקופתו.⁴

* ד"ר לימור לביא היא חוקרת במרכז משה דיין וחברת סגל במחלקה לערבית באוניברסיטת בר אילן. בין תחומי העניין שלה: יחסי דת ומדינה במזרח התיכון, תנועות אסלאמיות מודרניות, תקשורת פוליטית ורשתות חברתיות בעולם הערבי, תוך התמקדות במצרים בת-זמננו.

¹ לדיון בשאלה האם אירועי 25 בינואר 2011 הובילו למהפכה של ממש במצרים, ראו אלי פודה ולימור לביא, "מצרים: האמנם מהפכה?", בתוך אלי פודה ואון וינקלר (עורכים), **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון** (ירושלים: כרמל, 2017), עמ' 105-79.

² Dina Shehata, "The Fall of the Pharaoh: How Hosni Mubarak's Reign Came to an End," *Foreign Affairs*, Vol. 90, No. 3 (2011), pp. 26-28.

³ "מותו של חסני מבארכ: רחובות, קמפוסים, בתי חולים ובתי ספר שנשארו את שמו, הכר אותם" [בערבית], **צדא אל-בלד**, 25 בפברואר 2020 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

⁴ Henri M. Hani, "A Cultural Perspective: Die-Hard Mubarak Supporters," *Journal of Social and Political Psychology*, Vol. 3, No. 2 (2015), pp. 238-252.

במאמר זה אטען כי תדמיתו הציבורית של מבארכ הפכה מורכבת יותר מאז חזרתה של מצרים לדפוס משטר אוטוריטריים, שכן כוחות המתחרים בנרטיב המהפכני הם שנותנים את הטון ברמה העממית והרשמית ומשפיעים על הבניית דמותו. בשעה שמובילי המחאה ותומכיה היו הגורם הדומיננטי בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי בתקופת המעבר, אלו נדחקו לקרן זווית מאז הפיכת-הנגד ב-2013. אל החלל נכנסו תומכי מבארכ המבקשים לטהר את שמו, לשקם את המוניטין שלו ולגרום לו להיזכר כגיבור לאומי כפי שרצה. משטר אל-סיסי מצידו, מנתב את הזיכרון הרשמי בין שתי מגמות אלה, שמוביליה של זו וגם זו מהווים עבורו איום פוליטי פוטנציאלי. הוא מרומם את זכרו של מבארכ כמנהיג צבאי, לא את מורשתו כנשיא, וזאת משיקולי לגיטימציה ושרידות שלטונית.⁵

הזיכרון העממי המהפכני: ניפוח דימויו של מבארכ במרחב הציבורי

בתקופת המעבר, רוח המהפכה היא ששלטה בהבניית הזיכרון העממי והרשמי של מבארכ. עם נפילתו, החל תהליך מחיקה של דמותו מהמרחב הציבורי, שכלל את הסרת פסליו, השחתת תמונותיו והעלמת שמו. תחת זאת, ציורי גרפיטי וכתובות בגנות מבארכ ומשטר מילאו את המרחב העירוני,⁶ ואתרים ציבוריים שנשאו את שמו או את שם בני משפחתו נקראו עתה על שמם של צעירים שנהרגו במחאות להפלתו – בין אם באופן ספונטני ובין אם בהוראת בית המשפט.⁷ דוגמה נוספת היא הסרת דמותו של מבארכ, באוקטובר 2012, מתמונת הפסיפס במוזיאון הפנורמה של מלחמת אוקטובר בקהיר, שבה הופיע לצד הנשיא סאדאת ודמויות מפתח אחרות בחדר המבצעים של המלחמה. בעיני מתנגדיו, מחיקה זו תיקנה עוול היסטורי כאשר חשפה את ניסיונו של מבארכ להעצים את תפקידו הצבאי על חשבון אחרים, דוגמת מפקד הצבא, סעד אל-דין אל-שאדילי.⁸

בהתאם לאווירה הציבורית בתקופה שמיד לאחר נפילתו של מבארכ, גם המועצה הצבאית העליונה של הכוחות המזוינים ששלטה במצרים בתקופת המעבר, הפגינה זלזול במורשתו המדינית והצבאית. כך, בטקס השנתי לציון ניצחונה של מצרים על ישראל במלחמת 1973, שיבח הגנרל

⁵ למאמר המלא, ראו: Limor Lavie, "From Pharaoh to Hero: Contested Constructions of Mubarak's Image in Egyptian Post-Uprising Collective Memory," *British Journal of Middle Eastern Studies* (2024), pp. 1-16.

⁶ Mira Tzoreff, "Young Egyptians Conquer the Public Sphere of Tahrir Square, Reshaping Egyptian Collective Memory and Identity through Graffiti," in Uzi Rabi and Mira Tzoreff (eds), *From the 1919 Revolution to the 2011 Uprising: A History of Three Egyptian Thawras Reconsidered* (London: Routledge, 2024), pp. 241-268; Sarah H. Awad, "Documenting Contested Memory: Symbols in the Changing City Space of Cairo," *Culture & Psychology*, Vol. 23, No. 2 (2017), pp. 234-254.

⁷ Judy Barsalou, "Recalling the Past: The Battle over History, Collective Memory and Memorialization in Egypt," *Middle East Policy*, Vol. 19, No. 2 (2012), pp. 134-147.

⁸ סמיר אל-ג'מל, השלטון: ימי סעד אל-דין אל-שאדילי [בערבית] (קהיר: ג'זירת אל-ורד, 2017), עמ' 21.

טנטאוי, ראש המועצה הצבאית, את מנהיגותו של סאדאת והתעלם מזו של מבארק, מפקד חיל האוויר במלחמה, בניגוד גמור לעבר בעת שמבארק שימש כנשיא.⁹

אם בתקופת מבארק, נהגו בתי הוצאה לאור לפרסם ספרים רבים בשבחו של הנשיא ופעילותו בשלל תחומים, הרי שעתה החלו להתפרסם ספרים וכתובים העומדים על כשלו, חושפים שימוש בשיטות של עינויים והפחדה, זיופים בבחירות, שחיתות, רקימת דילים עם גורמי אופוזיציה אסלאמיסטים וליבוי מתיחויות בין מוסלמים לקופטים. העיתונאי הנודע מחמד חסנין היכל, למשל, תיאר את מבארק בספר זיכרונותיו כאדם שטחי וחסר הבנה תיאורטית מעמיקה בבסיס פעולותיו. הוא חשף שמבארק ניסה להתערב בתוצאות הבחירות לפרלמנט בשנות ה-80.¹⁰

הלחץ הציבורי הביא לפתיחת תהליך צדק מעברי – שורת צעדים להתמודדות עם עוולות העבר, כגון הקמת ועדות חקירה לחשיפת האמת והענשת האחראים, והעמדתו של מבארק לדין.¹¹ באוגוסט 2012, בבואו לדין במשפטו, נחקקה בזיכרונם של רבים – במצרים ובעולם כולו – תמונה משפילה של מבארק, כשהוא מובל על מיטת חוליו בכלוב מסוגר. בתום מה שנודע כ"משפט המאה", הוא נידון למאסר עולם בגין שותפות בהריגתם של 239 מפגינים.¹² רק מאוחר יותר, בנסיבות פוליטיות שונות שיידונו מטה, התהפכו תוצאות המשפט. אף שררשי אמפתיה כלפי מבארק נשמעו עוד בתקופת המעבר, רק מתקופת שלטונו של מחמד מרסי וביתר שאת לאחר הדחתו ב-2013, גבר קולם.

הזיכרון העממי הנגדי: "אנו מצטערים, אדוני הנשיא"

ככל שמצרים שבה וחזרה לדפוס שלטון אוטוריטריים ולדומיננטיות של הצבא בפוליטיקה,¹³ הלכו כוחות המהפכה המתנגדים למבארק ונדחקו לשוליים, ואת מקומם תפסו תומכי מבארק ומאמציהם לעשות אידיאליזציה למורשתו ולעורר בציבור נוסטלגיה ורגשות חרטה על הפלתו.

שורת התפתחויות אפשרה את התחדשות ביטויי האהדה כלפי מבארק בחוגים מסוימים. הקמפיין הרשמי להכפשת האחים המוסלמים לאחר הדחת מרסי הציג את שלטונו ככישלון מוחלט שרק הזיק לביטחונה, כלכלתה ועתידה של מצרים.¹⁴ דבר זה חיזק באופן עקיף את הנטייה לחשוב

⁹ Abdel-Rahman Hussein, "The War of Memory: State Media's Twist on a Mubarak-less 6 October," *Egypt Independent*, October 6, 2011. (Retrieved on January 11, 2025)

¹⁰ מחמד חסנין היכל, **מבארק וזמנו מהבמה לכיכר** [בערבית] (קהיר: אל-שרוק, 2014), עמ' 114-115.

¹¹ Bosmat Yefet, "Egypt after the 2011 Uprising: The Implications of Transitional Justice in a Non-Liberal Transition," *The Journal of North African Studies*, Vol. 12 (2023), p. 12.

¹² Joachim Savelsberg and Ryan D. King, "Law and Collective Memory," *Annual Review of Law & Social Science*, Vol. 3 (2007), p. 206.

¹³ Bruce K. Rutherford, "Egypt's New Authoritarianism under Sisi," *Middle East Journal*, Vol. 72, No. 2 (2018), pp. 185–208; Bosmat Yefet and Limor Lavie, "Legitimation in Post-Revolutionary Egypt: Al-Sisi and the Renewal of Authoritarianism," *Digest of Middle East Studies*, Vol. 30, No. 13 (2021), pp. 170–185.

¹⁴ May Darwich, "Creating the Enemy, Constructing the Threat: The Diffusion of Repression against the Muslim Brotherhood in the Middle East," *Democratization*, Vol. 24, No. 7 (2017), pp. 1289–1306.

ששלטון מבארכ היה עדיף על השלטון שנולד מתוך המחאה נגדו. גם ההידרדרות הכלכלית וההרעה במצב זכויות האדם בתקופת אל-סיסי בהשוואה לתקופת מבארכ חיזקה תחושות אלה מאוד.¹⁵ תומכי מבארכ מציגים אותו כמוטב לא רק משליטי מצרים הקודם או הנוכחי, כי אם משליטי ערב אחרים, בין אם כאלה שנאחזו בשלטון בכוח על אף המחאות נגדם וגרמו למלחמות אזרחים, ובין אם כאלה שברחו כדי להציל את עורם, מבלי להעביר את השלטון בבטחה לידיים אחראיות.

לכך יש להוסיף את השפעת מאמציו של שלטון אל-סיסי לקבע את אירועי 25 בינואר בתודעה הציבורית כמהפכה שסטתה מנתיבה והזיקה למצרים עד שאירועי 30 ביוני 2013, נפילת האחים המוסלמים, השיבוה למסלולה.¹⁶ בתוך כך, החזרה לדפוס שלטון מדכאים אף יותר מכפי שהיה נהוג בתקופת מבארכ הייתה מעין אישור מחדש של דרכיו.¹⁷ גם דיכויים של מובילי תנועות הצעירים בידי שלטון זה לבל תישנה המחאה ותופנה נגדו, תרם להשתקת הקולות המתנגדים למבארכ.¹⁸

על רקע זה, ערער מבארכ על גזר הדין במשפטו. זיכוי לבסוף ממרבית ההאשמות נגדו במשפט החוזר גם תרם לחיזוק הנרטיב לפיו שלטונו היה טוב ומיטיב עם אזרחי מצרים. בניגוד גמור למראות המשפילים ממשפטו הראשון, הפעם הורשה מבארכ להעיד. וכך, עדותו, ששודרה בשידור ישיר בטלוויזיה המצרית, הפכה לנאום הגנה מרגש: מבארכ הכחיש כי הורה להרוג מפגינים, נשבע שהקדיש את כל חייו למצרים ושטח את תרומתו ארוכת השנים כמפקד, סגן נשיא ונשיא.¹⁹

באוגוסט 2013 התפרסם לראשונה ספר זיכרונותיו של מבארכ, עדות נוספת לשינוי שחל ביחס אליו ולמאמציו להירשם בהיסטוריה כגיבור לאומי. אין זה ספר המגולל את סיפור חייו או את קורותיו כנשיא, גם לא ספר של חשבון נפש, ביקורת עצמית או הכאה על חטא, אלא ספר זיכרונות שכתב עוד בסוף שנות ה-70, על ניסיונו הצבאי בין מלחמות 1967 ו-1973. הספר, שפרקים ממנו התפרסמו בהמשכים ביומון המצרי **אל-וטן** וביומון הכווייתי **אל-ראי**, מציב את מבארכ כדמות מפתח בשיקום

¹⁵ Robert Springborg, "Egypt's Economic Transition: Challenges and Prospects," in Giacomo Luciani (ed.), *Combining Economic and Political Development: The Experience of MENA* (Brill, 2017), p. 207.

¹⁶ מרים גרפי-הלוי, **הבניית הזיכרון הרשמי של אירועי "האביב הערבי" במצרים: התקוממויות ה-25 בינואר 2011 וה-30 ביוני 2013 בנאומים, ספרי לימוד, חוקות ופרקי טלוויזיה תחת אל-סיסי, עבודת מ"א** (רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2025).

¹⁷ Kira Jumei, "Authoritarian Repression under Sisi: New Tactics or New Tools?" in Ozgun Topak, Merouan Mekouar and Francesco Cavatorta (eds), *New Authoritarian Practices in the Middle East and North Africa* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022), 73–91; Joe Stork, "Transitional Injustice: Egypt's Human Rights Reversals after the Uprising," *Social Research: An International Quarterly*, Vol. 86, No. 1 (2019), pp. 337–364.

¹⁸ Jennifer Helmy, "The Silencing of Human Rights Activists in Egypt Post-Revolution," *University of Miami International and Comparative Law Review*, Vol. 24, No. 2 (2017), pp. 565–608.

¹⁹ **"משפט המאה - נאומו של הנשיא לשעבר מבארכ בפני הרשות השופטת"** [בערבית], **ערוץ היו-טיוב של צדא אל-בלד**, 13 באוגוסט 2014 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

הצבא – וחיל האוויר בפרט – אחרי תבוסת 1967, כמי שאחראי למכת הפתיחה המוצלחת במלחמת 1973, וכזה שהוביל את העולם הערבי כולו ממפלה לניצחון.²⁰

במקביל, ברשתות החברתיות פועלות במרץ קבוצות רבות של תומכי מבארק, כמו "אני מצטער, אדוני הנשיא", ולהן מיליוני עוקבים.²¹ דפי פייסבוק אלה מחיים את הדימוי שמבארק ביקש לעצמו בתקופה הקדם-מהפכנית. הם מרבים לפרסם תמונות וסרטונים שלו עם בני משפחתו או בחברת אזרחים פשוטים, מתפלל או עולה לרגל, נאומים שלו בנושאים הנוגעים לענייני השעה, מחשבות כיצד היה מיטיב להתמודד עם המשברים הפוקדים את מצרים והאזור מאז לכתו, וטענות בדבר כפיות טובה מצד מתנגדיו. דרך פלטפורמה זו, מבקשים אוהדיו להזכיר מה טוב היה מצבם של המצרים תחת מבארק ועד כמה נהנתה אז מצרים מרווחה כלכלית ומהשפעה וכבוד באזור ובעולם. הם מרוממים אותו לא רק כגיבור מלחמה, אלא גם כגיבור השלום, זה ששחרר מידי ישראל את פיסת האדמה המצרית הכבושה האחרונה – טאבה.²² מותו בפברואר 2020 הוסיף לאמפתיה הציבורית כלפיו גם מחוץ למרחב הווירטואלי ותרם לנטייה לסלוח לו או לפחות לזקוף לזכותו הישגים מסוימים, ולא רק כישלונות.²³

הזיכרון הרשמי: גיבור מלחמה – כן; מנהיג פוליטי נערץ – לא

תחת אל-סיסי, ניכר שהזיכרון הרשמי של מבארק המתעצב על ידי מנגנוני המשטר, נע בין שני נתיבי הזיכרונות הפופולאריים המתנגשים שהוצגו מעלה – בין הכרה בתפקידו הצבאי מצד אחד לבין דחיית מורשתו הפוליטית מצד שני – וזאת משיקולים של שמירה על הלגיטימציה הפוליטית של השלטון הנוכחי.

בניגוד לנשיא לוב המודח, מעמר אל-קדאפי, שמקום קבורתו אינו ידוע, ולנשיא תוניסיה המודח, זין אל-עאבדין בן עלי, שנקבר בסעודיה,²⁴ במותו זכה מבארק להגשים משאלה שנשא בנאומו

²⁰ עבדאללה כמאל ומחמד אל-שנאוי, **שם הקוד: זיכרונותיו של מחמד חסני מבארק (יוני 1967 - אוקטובר 1973)** (בערבית) [קהיר: דאר נהצ'ת מצר, 2013]; Amr Yossef, "Kalamat as-Ser: Mudhakkirat Mohamed Hosni Mubarak: Yuniu 1967–October 1973 ed. by Mohamed al-Shinawi and Abdullah Kamal, Cairo: Nahdet Misr Publishing Group, 2013. 356 pp.", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 17, No. 2 (2015), pp. 152–154.

²¹ על חשיבותו של פייסבוק ככלי למחקר של זיכרון קולקטיבי במצרים, ראו Joyce Van de Bildt, "The Uses of Facebook for Examining Collective Memory: The Emergence of Nasser Facebook Pages in Egypt," in Lucy Bond, Stef Craps, and Pieter Vermeulen (eds), *Memory Unbound* (New York and London: Berghahn Books, 2017), p. 133.

²² ראו, למשל, **פוסט בקבוצת הפייסבוק "אוהבי כבוד הנשיא מחמד חסני מבארק"**, 19 במרץ 2013 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

²³ עאטף בדר, **"פוליטיקאים: לא ניתן להתכחש לתפקידו של מבארק כמפקד צבאי וכנשיא על מעלותיו וחסרונותיו"** (בערבית), **אל-מצרי אל-יום**, 25 בפברואר 2020 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

²⁴ **"Gaddafi Buried in Unmarked Grave in Libya Desert to Avoid Creating Shrine,"** *The Guardian*, October 25, 2011; **"Former Tunisian President Ben Ali Buried in Medina,"** *The Arab Weekly*, September 21, 2019 (Retrieved on January 11, 2025).

האחרון כנשיא – למות על אדמת המולדת אותה שירת כל חייו.²⁵ זו גם הכתובת שנחקקה על מצבתו. שלושה ימי אבל הוכרזו במדינה, נערכה לו לווייה צבאית ממלכתית בהשתתפות בכירי המדינה, כולל הנשיא אל-סיסי, והוא נקבר בחלקת הקבר המשפחתית בקהיר.²⁶ כלי התקשורת ששידרו את מסע הלוויה ציינו תחנות בחייו של מבארכ, תוך הצנעת הנסיבות שהובילו לסיום כהונתו. הספדים רשמיים הדגישו את תרומתו הצבאית על חשבון פועלו בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והחברה.²⁷ מאמרי דעה בעיתונות הממסדית ביקרו אותו על כוונתו להוריש את השלטון לבנו והטילו עליו את האחריות לירידה במעמדה האזורי והעולמי של מצרים, ומנגד שיבחו אותו על שנטל את השלטון ברגע קריטי בתולדותיה של מצרים לאחר ההתנקשות בחייו של סאדאת, וטענו שמבארכ צריך להיזכר כמי שנמנה עם דור הגנרלים שנלחמו למען השבת האדמה והכבוד.²⁸

אופן הצגתו של מבארכ בספרי הלימוד הממלכתיים הוא אינדיקציה נוספת למהלכי המשטר ביחס למורשתו של מבארכ. ספרי הלימוד אינם מסתירים את הכשלים שהובילו להפלתו של מבארכ, כגון שחיתות, ריכוזיות, זיופים בבחירות, שימוש ממושך בתקנות לשעת חירום והיעדר דמוקרטיה. חלקם מאשימים את משטר מבארכ בשימוש באלימות נגד מפגינים ובהחשכת המדיה החברתית. זאת, כחלק מהמאמץ להראות שאירועי 30 ביוני 2013 שיפרו את מצבם של המצרים ולהציג באופן חיובי את השלטון הנוכחי.²⁹

דיוקן מעורב זה – הצובע את מבארכ בגווניו של נפטיזם בזוי מחד, ומאידך מעניק אשראי לאוריינטציה הצבאית של המשטר ולדפוס השלטון האוטוריטרי שהיו נהוגים בתקופת מבארכ, אלו הנהוגים גם היום – נועד לחזק את הלגיטימציה של השלטון הקיים. מעבר לכך, הוא מכוון לרצות את מתנגדי מבארכ ונאמניו גם יחד – שתי קבוצות, מגוונות בפני עצמן, שהיו חלק מבסיס התמיכה של אל-סיסי במאבקו באחים המוסלמים, ובעת ובעונה אחת מהוות כר לצמיחתה של אלטרנטיבה שלטונית פוטנציאלית.

²⁵ "הנשיא מבארכ: המולדת היקרה הזו היא המולדת שלי, בה חייתי ועל אדמתה אמות", [בערבית], יו-טיוב, 10 בפברואר 2011 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

²⁶ "טקס הלוויה של הנשיא לשעבר מחמד חסני מבארכ", [בערבית], ערוץ היו-טיוב של אחבאר מצר, 26 בפברואר 2020 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

²⁷ "הנשיאות המצרית מספידה את מבארכ 'כאחד מגיבורי מלחמת אוקטובר'", [בערבית], CNN בערבית, 25 בפברואר 2020; "ההנהגה העליונה של הכוחות המזוינים מספידה את נשיא מצרים לשעבר, מחמד חסני מבארכ", [בערבית], ערוץ היו-טיוב של משרד ההגנה המצרי, 25 בפברואר 2020 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

²⁸ עמאד אל-דין חסין, "כיצד השתנה דימויו של מבארכ כל כך מהר?", [בערבית] אל-שוק, 26 בפברואר 2020 (אוחזר ב-11 בינואר 2025).

²⁹ Ofir Winter, *Generational Change: Egypt's Quest to Reform its School Curriculum* (IMPACT-se, 2023), p. 41.

סיכום

מאמר זה שרטט שלוש מגמות מתחרות בהבניית דמותו של מבארכ בזיכרון הקולקטיבי המצרי מאז נפילתו, כחלק ממאבק רחב יותר על השלטת הנרטיב של התהפוכות השלטוניות הדרמטיות שידעה מצרים. בתקופה לאחר נפילתו, רוח המהפכה היא שעיצבה את דימויו השלילי של מבארכ בתודעה הציבורית וניפצה את הדימוי החיובי שמבארכ ביקש לקנות לעצמו באמצעות מכניזמים שלטוניים מגוונים. בשנים האחרונות, לעומת זאת, התחזקו הקולות הקוראים תגר על הקול המהפכני. לצד שני אלה, הקו הרשמי לא מוקיע את מבארכ לחלוטין וגם לא מפליג בשבחו; הוא מגנה עוולות מסוימות ומשבח מעלות אחרות של שלטון מבארכ בדרך של בקשת לגיטימציה לשלטון הנוכחי. תחרות זו ממשיכה להתנהל גם בימים אלה – בשעה שניסיונות להתסיס את הרחוב המצרי נגד שלטון אל-סיסי באמצעות הרשתות החברתיות מורגשים במיוחד – והיא צפויה להימשך ולהשתנות עוד בשנים הבאות.

הדעות המובעות בפרסומי מרכז משה דיין הן של המחברים בלבד.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.